

HÂCE-İ EVVEL ÜZERİNE BİR İNCELEME A TREATISE ON THE HÂCE-İ EVVEL

Öz

Ahmet Mithat Efendi (1844-1912) tarafından yazılan ve Tanzimat döneminde Maarif-i Umumiye Nezareti tarafından okullarda ders kitabı olarak okutulmak üzere seçilen *Hâce-i Evvel*, Türk eğitim ve edebiyat tarihinde adı sıklıkla anılan önemli bir eserdir. Eserin adı, Ahmet Mithat Efendi'nin didaktik/ansiklopedik yönünün bir göstergesi olarak kendisine daha sonra unvan olarak yakıştırılmıştır. *Hâce-i Evvel*'in ilk iki baskısı, Bağdat'ta Vali Mithat Paşa'nın kurduğu Velayet matbaasında hicri 1287 yılında yapılmış olup bu tarih, Ahmet Mithat Efendi'nin Bağdat'ta bulunduğu miladi 1870-1871 yıllarına tekabül eder. Eserin Bağdat baskısı, tek kitap hâlinindedir. Ahmet Mithat Efendi'nin 1871 yılında İstanbul'a dönüşünden sonra eser tekrarlar sekiz cüz hâlinde basılmış, dağıtılmış ve okullarda çağdaş bilim konularını ele alan ders kitabı olarak okutulmuştur. Bugüne kadar *Hâce-i Evvel* üzerine müstakil bir inceleme/araştırma yapılmamış olmasından hareketle bu husustaki eksikliği gidermek amacıyla ortaya koyduğumuz bu çalışmada, eserin analiziyle birlikte eğitim ve edebiyat tarihi açısından önemi üzerinde durulmaktadır. *Hâce-i Evvel*'in çalışmamıza esas olan baskısı, Ahmet Mithat Efendi'nin bizzat kendisi tarafından kurulan matbaada basılan hicri 1287 tarihli İstanbul nüshasıdır.

Anahtar Kelimeler: Ahmet Mithat Efendi, Tanzimat, *Hâce-i Evvel*, eğitim, edebiyat.

Abstract

Hâce-i Evvel (The First Teacher), written by Ahmet Mithat Efendi (1844-1912) and selected as a textbook to be taught to children by the Ministry of Education during the Ottoman Empire's Tanzimat period, is a leading work whose name is frequently mentioned in the history of Turkish education and literature. The title of the work was given to Ahmet Mithat Efendi as a title as an indicator of his didactic / encyclopedic aspect. The first two editions of the *Hâce-i Evvel* were made in the Province Printing House established by the Governor Mithat Pasha in Baghdad in 1870-1871 when Ahmet Mithat Efendi was there. The Baghdad edition of the work is in the form of a single book and it is extremely insufficient in terms of book quality. After Ahmet Mithat Efendi's return to Istanbul in 1871, the work was published and distributed in eight parts with many repetitions and was used as a basic textbook on contemporary science subjects in schools. So far, there has not been an independent study / research on *Hâce-i Evvel*. In this study, which we have put forward in order to compensate the deficiency in this matter, content analysis of the work is done and its importance in terms of education and literature history is emphasized. The edition of *Hâce-i Evvel* that we deal with in our study is the Istanbul copy of Hijri dated 1287 (Gregorian dated 1870-1871), printed in the printing house established by Ahmet Mithat Efendi.

Keywords: Ahmet Mithat Efendi, Tanzimat, *Hâce-i Evvel*, education, literature.

Ferhat KORKMAZ

Sorumlu Yazar/Corresponding
Author:

Doç. Dr., Batman Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve
Edebiyatı Anabilim Dalı, Batman,
Türkiye.

ORCID: 0000-0003-0305-6942

E-mail: korkmaz1871@hotmail.com

Alaattin KARACA

Prof. Dr., Muğla Sıtkı Koçman
Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim
Dalı, Muğla, Türkiye.

ORCID: 0000-0002-0965-5762

E-mail: vankaraca@hotmail.com

Geliş Tarihi/Submitted: 09.11.2020

Kabul Tarihi/Accepted: 20.03.2021

Kaynak Gösterim / Citation:

Korkmaz, Ferhat (2021). "*Hâce-i
Evvel Üzerine Bir İnceleme*", *Yeni
Türk Edebiyatı Araştırmaları*. 13/25,
25-52.

<http://dx.doi.org/10.26517/ytea.460>

Extended Summary

Madrasahs, Sıbyan schools and Enderun schools served as basic educational institutions in the Ottoman Empire for a long time. At the beginning of the 19th century, new educational institutions such as Mühendisane-i Berr-i Humayun, Mekteb-i Tıbbiye and Mektebi Harbiye were added to these traditional education and training institutions (Antel, 1999: 441). When it came to the Tanzimat years, there was more need for innovation in the field of education in order to get out of an aging world and institutions. The dissemination of education and training to reach the whole public has been accepted as almost a program by the state administration. It was deemed important to invest in the field of education, as well as making legal regulations.

Ahmet Mithat Efendi was one of the prolific writers who was active in the transition period from the Ottoman Empire to the Republic. There is almost no subject and genre that Ahmet Mithat Efendi did not write about from the history of religions to the history of science, from philosophy to political history, from pedagogy to novels and stories. One of the leading works published by Ahmet Mithat Efendi, who always regards the needs of society and youth as the most important goal, is undoubtedly *Hâce-i Evvel* which was one of the first textbooks written to be taught in schools. The writing date of the work was 1870-1871 and it was first published in Baghdad. *Hâce-i Evvel*, which was first prepared for the art schools established by Mithat Pasha in Baghdad, is an extremely important work that has profound effects on the generations that grew up during the transition from the Ottoman Empire to the Republic. Ahmet Mithat Efendi expresses the writing adventure and purpose of *Hâce-i Evvel* with the following words in his memoirs called *Menfa* which he wrote while he was in exile in Rhodes: It is understood from his words that *Hâce-i Evvel* was the first work of the author.

The most important aspect of the work is that the information, which is widely accepted by scientific research in developed countries, was prepared as a textbook to students at basic

education level for the first time in the Ottoman country. Until Ahmet Mithat Efendi, the positive knowledge and theories discussed in higher education institutions such as Mekteb-i Tibbiye, Mekteb-i Harbiye and Mekteb-i Mülkiye. Thanks to the contributions of him, teaching positive knowledge and theories in educational institutions in a way to spread throughout the country is an indicator of his encyclopedic aspect as well as reinforcing his place and importance in this field. is a textbook that consists of eight units and published in parts. The work includes subjects *Hâce-i Evvel*, applications and images of algebra, geometry, history, astronomy, science and life sciences courses.

Hâce-i Evvel, one of the first works of Ahmet Mithat Efendi, is a textbook prepared to be taught to the students of the School of Industry in Baghdad. The work has been prepared in eight parts and includes "Calculus", "Geometry", "Cosmography and Geology", "Geography", "Physics", "History" and "Job Description". This work of Ahmet Mithat Efendi, which opened a new era in the history of Turkish education, is not only a textbook but also it is a collective course curriculum prepared for the first schools of the Tanzimat. The most important feature of the book is that it gives priority to the mind, which is the aim of almost the entire Tanzimat program, by leaving the information based on transfer. The work includes current scientific theories of the period.

Mathematics subjects dealt with in the "Calculus" part consist of basic operations that are handled at today's primary school level. In the work, modern weight and length units such as grams and meters were adopted. In "Geometry" part, the terms width, size, length, depth, circumference, surface area, height, acute angle, right angle, obtuse angle, edge, center of gravity in triangle, bisector, median, center, diameter, radius, arc, beam, equilateral triangle, scalene triangle isosceles triangle, right triangle, obtuse triangle, narrow angle triangle; square, parallelogram, rectangular, circle, ellipse, regular

pentagon, regular hexagon; trapezoid, pyramid, cone, cylinder, triangular prism, square prism and cube are emphasized. In the "Geography" part, information about continents, countries and ocean geography is given. An "orientalist" point of view stemming from the works that Ahmet Mithat Efendi applied and utilized, has infiltrated the work. Sometimes, he speaks of ethnic communities living in different parts of the world as "wild". In the "Committee", the shortest part of the *Hâce-i Evvel*, information about the horoscope, planets and stars is given. Basic physics subjects are included in the part of "Physics". Here, topics such as heat, light, sound, gravity and universal gravity are discussed. In the "History" part, information is given about the emergence of the first human, the state and civilizations that emerged in historical ages. It is the biggest part of *Hâce-i Evvel* by volume as a result of the author's interest in history. The unit "Job Description" is the last part written by Ahmet Mithat Efendi for guidance and vocational orientation to young people. As can be seen in the work, children and young people are informed about farming, forestry, animal husbandry, blacksmithing, carpentry, weaving, tailoring and fine arts.

Giriş

Osmanlı Devleti'nde uzun bir dönem boyunca medreseler ve sıbyan mektepleri ve Enderun Mektebi temel eğitim kurumları olarak işlev görmüştür. 19. asrın başlarına gelindiğinde bu geleneksel terbiye ve öğretim kurumlarına Mühendishane-i Berr-i Humayun, Mekteb-i Tıbbiye ve Mektebi Harbiye gibi yeni eğitim kurumları eklenmiştir (Antel, 1999: 441). Tanzimat Fermanı'nda eğitimle alakalı bir hüküm bulunmasa da 1850'lerden sonra eskiyen ve devrin ihtiyaçlarını karşılamaktan uzak müesseselerin yerine yeni kurumlar oluşturmanın zarureti neticesinde maarif sahasında yeniliğe daha çok ihtiyaç duyulmuş; eğitim ve öğretimin tüm tebaaya ulaşacak şekilde yaygınlaşması, devlet yönetimi tarafından neredeyse bir program olarak kabul edilmiştir. Dolayısıyla eğitim sahasında yeni kurumlar oluşturulmuş ve çeşitli kanuni düzenlemeler yapılmıştır. Bu çerçevede Maarif-i Umumiye Nezareti kurularak eğitim sahasında köklü değişiklikler için ilk çalışma başlatılmış ve eğitimde çağdaşlaşma yolunda önemli adımlar atılmıştır. Mekteb-i Mülkiye, Mekteb-i Sanayi, Mekteb-i Tıbbiye, Darülfünûn gibi okullar Tanzimat döneminde tedrisat sahasındaki yenileşme programı doğrultusunda açılan yeni kurumlardır.

Osmanlı Devleti'nin son döneminde etkin olmuş üretken yazarlar arasında bulunan Ahmet Mithat Efendi, dinler tarihinden bilim tarihine, felsefeden siyasi tarihe, pedagojiden roman ve hikâyeye kadar pek çok sahada eser vermiştir. Çok yönlü bir yazar olmasının bir tezahürü olarak, en çok ilgilendiği iki alan olan edebiyat ve eğitim bahislerinde, toplum ve gençlerin ihtiyacını her zaman en önemli gaye olarak algılayan Ahmet Mithat Efendi'nin yayımladığı önde gelen ve ona ilk ününü sağlayan eserlerinden biri de şüphesiz ki modern anlamda ilk ders kitaplarından olan *Hâce-i Evvel*'dir.¹ Mithat Paşa'nın Bağdat'ta

¹ Ömrünü toplumun eğitimine adayan Ahmet Mithat Efendi, yazarlık hayatından çekildikten sonra bile öğretmenlikle ilişkisini kesmemiştir. Darülfünûn'da dinler tarihi, felsefe tarihi ve genel tarih dersleri veren Ahmet Mithat, Darülmuallimat'ta pedagoji ve tarih dersleri verir. Kimi kaynaklarda Medresetül-vaizin'de de tarih dersleri okuttuğu ifade edilmektedir (Cevdet Kudret 2004: 32).

kurduğu sanat okulları için hazırlanan *Hâce-i Evvel*, Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyet'e geçiş sürecinde yetişen nesiller üzerinde köklü etkileri olan son derece önemli bir eserdir.² Ahmet Mithat Efendi, Rodos'ta sürgündeyken kaleme aldığı *Menfâ* adlı hatırasında, *Hâce-i Evvel*'in yazılış serüveni ve gayesini şu sözlerle özetlemektedir:

"Telif ve tahrire olan hevesimin en ziyade inbisâtı şu âlem-i huzur ve istirahatta görülmüştür. Küşâd olunan Mekteb-i Sanâyi şâkirdânını tedris için kaleme alınan *Hâce-i Evvel* risâlesinin birinci ve ikinci tab'ları orada neşredildiği gibi *Kıssadan Hisse* risâlesinin ilk tab'ı orada vuku bulduktan mâadâ muahharan *Dersaadet*'te *Letâif-i Rivâyât* serlevhası ile neşrolunan küçük romanlardan bir takımı dahi Bağdat'ta yazılmıştır." (Ahmet Mithat Efendi, 2002: 41)

Ahmet Mithat Efendi, yine *Menfa* adlı eserinde, eserin telifi sırasında müzeci, ressam, arkeolog ve yazar olan (Gündüz, 2007: 469) Osman Hamdi Bey'in desteğini gördüğünü ifade ederek onun bilgisinden çokça yararlandığını dile getirmektedir:

"Telifin şu ilk halinde Hamdi Bey'in delâletinden daima istifade eylerdim. Yani diyebilirim ki eğer mumaileyhin beni dürtercesine teşvikâtı olmasaydı daha beş on seneler geçer idi de ben muharrir olamaz idim. Bazı Avrupa muharrirlerinin âsârını okur ve bunların en güzel yerleri geldikçe 'Şurasının tercüme ve tahvili mümkün müdür? Mümkünse yap bakalım.' diye beni tahris eder. Yaptığım şeylerin noksanını bi-hakkın bulup ve gösterip ıslahına delâlet eyler idi." (Ahmet Mithat Efendi, 2002: 41)

Ahmet Mithat Efendi, bu hatırasında, eseri yabancı ders kitaplarından da yararlanarak meydana getirdiğini dile getirmiş olmaktadır. Buradaki en önemli katkı, ders kitapları ve çağdaş eserleri Ahmet Mithat Efendi'ye sağlayan, Batı'daki sanatsal ve bilimsel gelişmeleri yakından takip eden ve Avrupa'da bulunduğu sıralarda sanat ve ilim çevreleriyle zaman geçirmiş olan Osman Hamdi Bey'e aittir. Dolayısıyla eserin çağdaş gelişme ve bilgilere uygun yazılmasının temel nedeni, Avrupa'da tahsil görmüş olan Osman Hamdi Bey'in düzeltici/yönlendirici katkısıdır. Çünkü

2 Orhan Okay, Ahmet Mithat Efendi'nin Osman Hamdi Bey ve Can Muattar'ın bulunduğu teşvik edici bir ortamda ilk yayın denemelerine giriştiğini ve *Hâce-i Evvel*'in ilk eseri olduğunu dile getirmektedir (2011: 162).

Ahmet Mithat Efendi, o yıllara kadar Balkanlar dışında Avrupa devletlerinde bulunmamış, Avrupa'yı tercüme ve telif eserlerden öğrenmeye çalışmıştır. Onun o yıllara kadar Avrupa hakkındaki bilgisi okuduğu kitaplara ve yeri geldiğinde kendisine olan minnettarlığını ifade ettiği Osman Hamdi Bey'e dayanmaktadır:

"Kendisi Avrupa'da birtakım büyük muharrirleri ve sanatkârları görmüş ve daire-i hususiyetlerine girmiş olduğundan bunların emr-i telifte hangi tariki iltizâm eylemiş olduklarını hikâye ile beni daima irşâd eyler idi. El-hâsıl ömrüm oldukça mîr-i mumaileyhe müteşekkir ve minnetdârim." (Ahmet Mithat Efendi, 2002: 41-42)

Eserin en önemli yanı, kendi çağına göre gelişmiş ve ilerlemiş ülkelerde büyük ölçüde bilimsel araştırmalarla kabul edilen bilgilerin Osmanlı ülkesinde temel eğitim düzeyindeki öğrencilere ders kitabı olarak hazırlanarak okutulmasıdır. Bunda elbette Maarif-i Umumiye Nezareti'nin 1869'da yayımladığı "Nizamnâme"nin katkısı büyüktür. Bu döneme kadar Mekteb-i Tıbbiye, Mekteb-i Harbiye ve Mekteb-i Mülkiye gibi öğretim kurumlarında ele alınan müspet bilgi ve teorilerin tüm ülke insanına ulaşacak şekilde eğitim kurumlarında okutulması sayesinde Ahmet Mithat Efendi'nin bu alandaki yeri ve önemini pekiştirmesinin yanı sıra ansiklopedik yönünü de ortaya koymuştur. Eserde cebir, geometri, tarih, astronomi ve fen bilimleri derslerine ait konu, uygulama ve görseller bulunmaktadır.

Ahmet Mithat Efendi'nin ilk eserlerinden olan *Hâce-i Evvel*, Bağdat'ta Mithat Paşa'nın talimatıyla kurulan Mekteb-i Sanayi öğrencilerine okutulmak üzere hazırlanmış bir ders kitabıdır. Eser, sekiz cüz hâlinde hazırlanmış olup "Hesap", "Hendese", "Kozmoğrafya ve Tabakatü'l-Arz", "Coğrafya", "Hikmet", "Tarih" ve "Tarik-i Maişet" derslerini içermektedir. Ahmet Mithat Efendi'nin Türk eğitim tarihi bağlamında neredeyse yeni bir dönem açan bu eseri, yalnızca örnek bir ders kitabı değil; Tanzimat'ın ilk mekteplerine yönelik hazırlanmış toplu bir ders müfredatı gibi görmek gerekir. *Hâce-i Evvel*'in en önemli hususiyeti, o güne kadar nakle dayalı olan bilgilerin bir tarafa bırakılarak neredeyse

bütün bir Tanzimat programının gayesi olan aklın ve fennin ön planda tutularak eserin hazırlanmasıdır. Eserde, konu edinilen tüm alanlarda dönemin cari bilimsel teorilerine yer verilmektedir.

Dönemin Maarif Nezareti'nin bazı derslerde müsabaka suretinde telif eser başvurusu alması ve hariçten de eser başvurularını kabul etmesi neticesinde Ahmet Mithat Efendi, daha önce Mithat Paşa'nın maiyetinde Bağdat'ta bulunduğu sırada hazırladığı bu ders kitabı ile ilgili olarak nezarete müracaat eder.³ Daha önce Bağdat'ta taltif görerek ödüllendirilen ve Bağdat Valiliği tarafından mekteplerde okutulmasına karar verilen *Hâce-i Evvel*, Maarif-i Umumiye Nezareti⁴ tarafından ikinci defa olarak ödüle layık görülmüş ve ülkedeki sıbyan mekteplerinde okutulması hususunda karar alınmıştır.⁵ Ahmet Mithat Efendi, bu süreci Menfâ'da şu sözlerle dile getirmektedir:

"Bu esnada idi ki İstanbul'da Maarif-i Umumiye Nezâret-i Celilesi tarafından mekâtib-i sibyaniye için bazı kütüp ve resâilin telifi müsabakata konulup ol babta bir de telif ve tercüme nizamnâmesi neşrolundu. Bu nizamnâme hükmünce matlûb olan kitapları telif edenlere derecât-ı mütevâfitede mükâfat akçası verileceği vaad edilmişti. İstenilen kitaplar meyânında hesap ve hendese ve heyet gibi bazı fûnûndan mâlûmât-ı muhtasarayı câmi olması lazım gelen kitap hakkında verilen tarifât bizim Hâce-i Evvel'e muvafık gelmekle ve hele telif ve tercüme nizamnâmesinin mevâidi bu yolda iştigal edecek olanları temine kâfi görülmeyle o zaman Maarif Nezâret-i Celîlesi'nde bulunan devletlü Safvet Paşa hazretlerine bir arıza yazarak Hâce-i Evvel'in üçüncü tab'ı için kaleme alınan müsveddeleri takdim ve tahrir ve telifte pek ziyâde heveskâr olduğumdan bahisle eğer Maarif Nezâret-i Celîlesi'nin bu gibi işlere ihtiyacı var ise ez-cân ü dil çalışmak için Dersaadet'e

3 Ders kitaplarının zamanın ihtiyaçlarına uygun hâle getirilmesi, çoğaltılması ve ile tercüme yoluyla ders kitabı kazandırılması amacıyla 1870 yılında otuz beş maddelik bir "telif ve tercüme nizamnâmesi"nin yayımlanması, Safvet Paşa'nın Nezaret-i Maarif-i Umumiye nazırlığı döneminde müsabaka şeklinde uygulanır.

4 Maarif-i Umumiye Nezareti bir Nizamnâme yayımlayarak eğitim sahasında köklü değişiklikleri yapmış ve bu çerçevede ders kitabı seçimleri için ödüllü bir yarışma başlatmıştır: "1867 reformlarının neticelerinden birisi de, Türk eğitim tarihinde önemli bir dönüm noktası sayılan ve önemli kararları ihtiva eden 1 Eylül 1869'da yayınlanan Maarif-i Umumiye Nizamnamesidir. Bu Nizamname de, öncekilerde olduğu gibi, Fransız eğitim sistemi model alınarak hazırlanmıştır." (Ürekli, 2002: 398).

5 Kenan Akyüz, Ahmet Mithat Efendi'nin yarışmada ikinciliğe layık görüldüğünü ifade etmiştir (1994: 49).

gelmecliğimi arz ve teklif eyledim.” (Ahmet Mithat Efendi, 2002: 41-42)

Ahmet Mithat Efendi, söz konusu nezaretin yarışma düzenlemesini, Mithat Paşa'nın maiyetinden ve Bağdat'tan ayrılmak/İstanbul'a gitmek için bir fırsata çevirir. Ahmet Mithat Efendi, aynı eserde İstanbul'a geliş tarihinin Ali Paşa'nın vefatından “birkaç ay mukaddem” (Ahmet Mithat Efendi, 2002: 442) olduğunu dile getirmektedir. Ali Paşa, 7 Eylül 1871 tarihinde vefat ettiğine göre (İnal, 1982: 25) Ahmet Mithat Efendi'nin İstanbul'a 1871 yılının başlarında varmış olması gerekir. *Hâce-i Evvel*'in Bağdat'ta yapılan her iki baskısı ve İstanbul'daki üçüncü baskısının tarihi 1287 olarak görünmektedir. Hicri 1287 yılı, 3 Nisan 1870-24 Mart 1871 tarihleri arasına denk gelmektedir.⁶ Dolayısıyla Ahmet Mithat Efendi'nin Menfâ'da belirttiği tarihler ışığında bir hesap yapılacak olursa, *Hâce-i Evvel*'in bir takvim yılı içinde üç baskı yaptığı anlaşılmaktadır. Eserin Bağdat baskıları tek kitap hâlinde iken, yazarın sürgün hatıralarında da belirttiği gibi “Hesap”, “Hendese” ve “Heyet” gibi alanlarda ve muhtasar eserler arasında adı geçen nezaretçe yapılan yarışma nedeniyle cüzler hâlinde ve sekiz kısım olarak bastırılmıştır. İstanbul baskısı; Bağdat baskılarına göre kâğıt, mürekkep ve klişe kalitesi bakımından daha niteliklidir. Eserin ilk iki baskısının Bağdat Vilayet Matbaasında (Ahmet Mithat Efendi, 1287a: 1-221) ve üçüncü baskının İstanbul'da muharririn “kendi zatına mahsus matbaa”sında yapılması göz önünde tutulduğunda, Ahmet Mithat Efendi'nin Bağdat'tan İstanbul'a gelir gelmez hatırı sayılır bir miktar varlıkla basın ve yayıncılığa yatırım yaptığı anlaşılmaktadır. Fakat Ahmet Mithat Efendi, yeri geldikçe *Hâce-i Evvel*'in İstanbul baskısından kâğıt giderini bile karşılayamayacak derecede zarar ettiğini dile getirmektedir (Ahmet Mithat Efendi, 2002: 45). Ayrıca İstanbul baskısında eserin gözden geçirildiği, bazı kısımların yerine göre genişletilerek veya kısaltılarak yeniden düzenlendiği anlaşılmaktadır.

⁶ (<https://bit.ly/304IH7r>) [01.11.2020]

Ahmet Mithat Efendi, eserin İstanbul'da yapılan üçüncü baskısına yazdığı ön sözde eserin içeriği hakkında ise şu bilgilere yer vermektedir:

“Zikrolunan risalenin tertip ve tahririnden maksat nevresîde-gân-ı ihvan-ı vatana bazı fûnûndan gayet mücmel olarak malumat vermek olup şu halde fûnûnun sırası ve tertibi lazım gelmiş olmakla en evvel ilm-i hesaptan bed' ile ba'dehu hendese, kozmoğrafya, tabakatü'l-arz, coğrafya, heyet-i hikmet-i tabiiye, tarih ve bunların neticesi fenn-i maişet birbiri ardınca derç edilmiş ve iktiza eden eşkâl ve haritalar dahi icap eden mahallere yerleştirilmiştir.”

(Ahmet Mithat Efendi, 1287b: s.IV-V)

Hâce-i Evvel'in eğitim tarihi açısından başarısının önemli nedenlerinden biri de eserde yer alan şekil ve harita gibi görsellerdir.

Çalışmamıza esas olan nüsha, Ahmet Mithat Efendi'nin kendi kurduğu matbaasında hicri 1287'de Maarif-i Umumiye Nezareti'nin siparişi üzerine bastırıldığı cüzlerden oluşan eserdir. Bu tarih miladi olarak 1871 yılına denk gelmektedir. Ancak Ahmet Mithat Efendi'nin biyografisine bakıldığında, Hafız'ın Basra'da 1870 yılının sonlarında vuku bulan vefatının hemen ardından Mithat Paşa'nın muvafakatini alarak İstanbul'a döndüğü bilinmektedir. Dolayısıyla eserin baskısının Ahmet Mithat Efendi'nin İstanbul'a dönüşünden kısa bir süre sonra yapıldığını yukarıda belirtmiştik. Eser, ayrı basılmış sekiz cüzden ibarettir ve bütün cüzlerin baskısı 1287 yılına tekabül eder. Eserin kapağında “Nevresîde-gâna fûnûn-i lâzımenin hülâsasını arz eder risâledir.” (Ahmet Mithat Efendi, 1287b: s.1) klişesi şeklinde bir tanıtım cümlesi bulunmaktadır.

Çalışmamızda Hâce-i Evvel'in Bağdat ve İstanbul baskıları görülerek bütün cüzleri incelenmiştir. İnceleme cüzlerin baskı sırasına göre yapılmış, makalemizdeki tasnif de buna göre belirlenmiştir.

I.Cüz: Hesap

Hâce-i Evvel'in "Hesap" adını taşıyan ilk ünitesi cebir/matematik dersine ayrılmıştır. Bu cüz 59 sayfadan oluşmaktadır. Eserin cüzleri ardışık olarak numaralandırıldığından hendese cüzü 1-59. sayfalar arasını kapsamaktadır. Eserde işlenen temel matematik konuları şunlardır: sayma sayıları, toplama işlemi, çıkarma işlemi, çarpma işlemi ve bölme işlemi. Dört işlemin yanı sıra ondalık sayılar ve ondalık sayılarda dört işlem konusunun ele alındığı ve çeşitli problem örneklerine yer verildiği görülmektedir. Ders kitabında, konu anlatımının yanı sıra çeşitli uygulama örnekleri ile "muallime ihtar" başlığı altında dersin işleniş yönergesi de bulunmaktadır. Bu cüzün planı, konu anlatımı, uygulama örnekleri ve öğretmen yönergesinden oluşmaktadır. Metin yazarı, temel cebir konularını, dönemin eğitim dilinin bir yansıması olarak Arapça terimler kullanarak ele alır. "Hesap" cüzü "Bab-ı Evvel: A'dad-ı Sahihe" ve "Bab-ı Sani: Kûsûrât" adlı iki ana bölümden oluşmaktadır. Her bir "bâb"da doğal ve ondalık sayılarda olmak üzere "cem" (toplama), tarh (çıkarma), darp (çarpma), taksim (bölme) başlıkları altında dört işlem ele alınmıştır.

cem': toplama	tâdâd: sayma	ıstılah: terim	maksûmün aleyh: bölen
darp: çarpma	kuvve-i mutlaka: mutlak kuvvet	matrûhün minh: eksilen	maksûmün aleyh: bölen
haric-i kısmet: bire yakın artılla bölüm	kuvve-i izafiye: görelî kuvvet	yekûn: toplam	hasıl-ı darp: çarpma sonucu
maksûm: bölünen	kûsûrât-ı aşeriyye: onluk kusurlar	mûsavi: eşit	mazrûbun fih: çarpan
taksim: bölme	amal-i erbaa: dört işlem	mazrûb: çarpılan	matrûh: çıkarılmış
tarh: çıkarma	aded-i sahih:- gerçel sayılar	kûsûrât: kusurlar	kûsûrât-ı adiiyye: basit kesirler

Tablo 1: "Hesap" cüzünde yer alan temel matematik kavramları ve karşılıkları

“Hesap” cüzünde ele alınan matematik konuları, bugünkü ilkökul düzeyinde işlenen temel işlemlerden oluşmaktadır. Eserde birim ağırlık ve uzunluklarda, gram ve metre gibi çağdaş ağırlık ve uzunluk ölçüleri kullanılmıştır.

2.Cüz: Hendese

Ahmet Mithat Efendi'nin *Hâce-i Evvel*'inin ikinci cüzü “Hendese” adını taşımaktadır. Bu cüz 43 sayfadan oluşmaktadır. Eserin cüzlerindeki sayfalar ardışık olarak numaralandırıldığından “Hendese” cüzü 62-104. sayfalar arasını kapsamaktadır. Bu cüzde temel geometri konuları ele alınmaktadır. Geometri konuları temel öğretim düzeyine uygun olarak işlenmektedir. Eserde geometri, “Dünyada ne kadar cisim var ise cümlesinin biçimini ve ölçülmesini insana öğretir.” (Ahmet Mithat Efendi, 1287c: s.62) şeklinde tanımlanmaktadır. “Hendese” cüzünde cisimlerin hâlleri; en, boy, uzunluk, derinlik, çevre uzunluğu, yüzey alanı, yüksekliği gibi kavram ve konular ele alınmaktadır. “Hendese” cüzü tek bir bölümden oluşmakta ve bu bölüme “Bab-ı Evvel: Hutut” adı verilmiştir. Bu bölümde doğru ve açı kavramları ilk mektep öğrencilerinin düzeyine uygun bir şekilde ele alınmaktadır. Bu çerçevede doğru, dikme, eğim, doğru grafiği gibi kavramlar açıklanmaktadır. Yazar, “Hendese” cüzünde doğrunun tanımını yaptıktan sonra “eşkâl-i müteşekkile” bahsinde açı ve geometrik şekiller konusuna geçer. Burada dar açı, dik açı, geniş açı, kenar, üçgende ağırlık merkezi, açıortay, kenarortay kavramları ele alınmaktadır. Üçgende temel kavramlardan sonra çember konusuna yer verilmektedir. Burada ise merkez, çap, yarıçap, yay, kiriş gibi temel kavramların tanımı yapılmaktadır. Üçgen ve çember ile ilgili temel kavramlar açıklandıktan sonra yüzey ve uzunluk ölçümü konuları üzerinde durulmaktadır. Burada ise milimetre, santimetre, desimetre, metre gibi çağdaş ölçü birimlerinin tanımı yapılarak örnekler verilir. İlk cüzde olduğu gibi temel geometri terimleri Arapça asıllarına uygun olarak kullanılmasına rağmen Avrupalı ölçü birimlerinin benimsenmesi,

eserin çağdaş ölçülere göre hazırlanmış olduğunun en önemli göstergesidir. Nitekim Ahmet Mithat Efendi, pek çok eserinde Batı bilim ve tekniğinin geldiği noktayı (Tüzer, 2014: 292) bir öğretmen gibi topluma aktarmayı amaç edinmiştir.

“Hendese” cüzünün “zat-ı sûtûh” adını taşıyan bölümünde temel geometrik şekillerin detayına yer verilir. Burada eşkenar üçgen, çeşitkenar üçgen, ikizkenar üçgen; dik üçgen, geniş açılı üçgen, dar açılı üçgen; kare, paralelkenar, dikdörtgen; daire, elips; düzgün beşgen, düzgün altıgen; yamuk; piramit, koni, silindir, üçgen prizma, kare prizma ve küp kavramları çeşitli örnek ve şekillerle ele alınmaktadır.

Ahmet Mithat Efendi'nin bilimin ışığında hazırladığı “Hendese” cüzünde, geometri konularının temel düzeyde anlatıldığı ve çağdaş uzunluk ve ölçü birimlerinin kullanıldığı görülmektedir.

umk: derinlik	kuṭr: çap	şibh-i münharif: yamuk	müselles: üçgen
arz: en	zaviye-i kaime: dik açı	mütesavi'l-adla': eşit kenâr üçgen	ecsam-ı zû-sitte: altıgen
cemi'-i adla': çokgen	kat'-ı nakıs-ı mücessem: elips	mahrut: koni	main: eşkenar dörtgen
müseddes-i muntazam: düz- gün altıgen	muhammes-i muntazam: düzgün	sath-ı müstedir: daire yüzeyi	müseddes-i gay- r-ı muntazam: düzgün
zaviye: açı	ehrâm: huni	amud: dikey	müselles-i had- dü'z-zaviye: dar açılı üçgen
hatt-ı müstakim: doğru çizgi	dıl': kenar	müselles-i mün- fericü'z-zaviye: geniş açılı üçgen	müselles-i kai- mü'l-zaviye: dik üçgen
hutut: doğru	müsellesi-i muhtelifü'l-ad- la': çeşitkenar üçgen	menşur-i mü- sellesî: üçgen prizma	müsellesü'ş-şe- kil: üçgen şekil
irtifa: yükseklik	kavis: yay	mustatil: dik- dörtgen	nısf-ı daire: yarım daire

tûl: uzunluk	nısf-ı daire: yarım daire	zû-erbaa: dört- gen	üstüvane: silin- dir
satıh: yüzey	kat' -1 nakıs: elips	muhammes-i gayr-1 munta- zam: düzgün	zaviye-i hadde: dar açı
muka'âb: küp	zaviye-i münfe- rice: geniş açı	mutavassıt: orta	mütevazi'l-mus- tatilat: dikdört- genler prizması
şibh-i main: eşkenar dörtgen	tekâtu': kesişme	mail: eğim	veter: kiriş

Tablo 2: "Hendese" cüzünde yer alan temel geometri kavramları ve karşılıkları

"Hendese" cüzünde en, boy, uzunluk, derinlik, çevre uzunluğu, yüzey alanı, yükseklik, dar açı, dik açı, geniş açı, kenar, üçgende ağırlık merkezi, açıortay, kenarortay, merkez, çap, yarıçap, yay, kiriş, eşkenar üçgen, çeşitkenar üçgen, ikizkenar üçgen, dik üçgen, geniş açılı üçgen, dar açılı üçgen; kare, paralelkenar, dikdörtgen, daire, elips, düzgün beşgen, düzgün altıgen; yamuk, piramit, koni, silindir, üçgen prizma, kare prizma ve küp terimleri üzerinde durulmaktadır.

3.Cüz: Kozmoğrafya ve Tabakatü'l-Arz

"Kozmoğrafya ve Tabakatü'l-Arz" cüzünde uzay ve jeoloji konuları ele alınmaktadır. Bu cüz 38 sayfadan oluşmaktadır. Eserin cüzlerinin sayfaları ardışık olarak numaralandırıldığından "Kozmoğrafya ve Tabakatü'l-Arz" cüzü 106-143. sayfalardan mürekkeptir. Dersin bugünkü müfredat karşılığı düşünüldüğünde, "Kozmoğrafya ve Tabakatü'l-Arz"ı daha çok temel fen bilimleri olarak adlandırmak mümkündür. Bu cüzde temel olarak yer kürenin yapısı ve uzay konuları ele alınmaktadır.

"Kozmoğrafya ve Tabakatü'l-Arz" cüzü, "kozmoğrafya" ve "tabakatü'l-arz" olmak üzere iki ana bölüme ayrılmıştır. Kozmoğrafya adlı ilk bölümde, yer küre ve güneş sistemi konusu

ele alınmaktadır. Yazar, yerküreyi anlatmaya başlarken “seyyare” terimi yerine “yıldız” terimini kullanmıştır ve dünyadan bir yıldız olarak söz etmiştir: “İmdi bizim üzerinde bulunduğumuz şu dünya dahi böyle güneş etrafında dönüp dolaşan yıldızların birisi olup nasıl ki dünya yüzünden baktığımız zaman zikrolunan yıldızlar bize pek küçük bir şey görünüyor ise bi-aynihi mezkûr yıldızlardan birisi üzerine çıkıp da bu dünyaya bakmış olsak bu dünyayı dahi onlar gibi bir yıldız görür idik” (Ahmet Mithat Efendi, 1287d: 107). Buradaki adlandırmanın ve kavramın uygun kullanılmayışının bir bilgi karmaşasına yol açtığı açıktır. Ancak yıldız kelimesinden maksat gök cismi olmalıdır. Çünkü metnin devamında yerküreden bir gezegen özellikleriyle bahsedildiğinden kavramın yanlış kullanıldığı sonucuna ulaşmaktayız.

“Kozmoğrafya” bölümünde, dünyanın yuvarlak oluşu çeşitli örneklerle ele alınmaktadır. Konunun devamında yönler ve yerkürenin bu yönlere göre taksimatı işlenmektedir. Ahmet Mithat Efendi’nin “gezegen” bahsinde yarattığı kavram karmaşasına benzer bir yanlışlık da güneş merkezli bir evren modelinin (heliosentrik) esas alınmasıdır. Yazar, dünyanın kendi ve güneş etrafındaki hareketlerini ve bunun sonuçlarını anlattığı “Sinin, Füsul ve Eyyam” başlıklı bölümde, “Her yıldız güneşin etrafında döndüğü gibi küre-i arz dahi güneşin etrafında döner dolaşır.” (Ahmet Mithat Efendi, 1287d: 118) diyerek “heliosentrik” bakış açısını ortaya koymuştur.

Yerkürenin güneş ve kendi etrafında dönmesiyle mevsimlerin oluştuğunu dile getiren yazar; gece, gündüz, gün, ay, yıl, ekinoks, iklim kuşakları, eksen eğikliği, ekvator, kutup dairesi, meridyen, paralel gibi yerkürenin hareketleriyle ilgili temel kavram ve oluşumları detaylı bir şekilde anlatmaktadır. Bunlara ilave olarak yarım küre, aydınlanma dairesi, aydınlık yarı küre, karanlık yarı küre, kuzey yarım küre, güney yarım küre gibi dünyanın şekli ve hareketleriyle ilgili temel kavramlara da eserde yer verilmektedir.

“Kozmoğrafya ve Tabakatü’l-Arz” cüzünde ağırlıklı olarak modern yaklaşım ve kavramlardan yola çıkılsa da özellikle

de dünyanın gezegen değil de bir yıldız olduğu yönündeki açıklamalarla güneş merkezli bir evren modelinin esas alınması, ders kitabının güvenilirliğini zedeleyen en önemli kusurlardır. Ahmet Mithat Efendi'nin bu eseri yazdığı yıllarda Avrupa'daki cari teorilere bakıldığında dünyanın bir gezegen oluşu üzerine herhangi bir tartışmanın olmadığı ve güneş merkezli bir evren modelinin çürütölmeye başlandığı görölmektedir. Zira Nicolaus Copernicus'un 16. yüzyılda kilise teorilerine karşı önerdiği teori olan heliosentrik model, 17. yüzyılda Galileo Galilei tarafından yeni delillerle desteklenmiş; ancak 18. ve 19. yüzyıldaki bilimsel araştırmalarla "heliosentrik" teori önemini kaybetmiş ve güneşin evrendeki yıldızlardan yalnızca biri olduğu kabul görmeye başlamıştır. Ahmet Mithat Efendi'nin buradaki yanılığısı, dönemin Batı ölkelerinde okutulan ders kitaplarında da ilgili teörinin kabul görmesinden kaynaklanmaktadır (Mitchell, 1839: 5).

"Kozmoğrafya ve Tabakatü'l-Arz" cüzünün ikinci kısmı olan "Tabakatü'l-Arz" bölümünde yerkürenin katmanları konusu ele alınmaktadır. Yazar Ahmet Mithat Efendi, yerkürenin beş tabakasının olduğunu ifade etmektedir. Bunlar, merkez küre (çekirdek) ve onun üzerindeki dört tabakadan ibarettir. Yazarın "merkez küre" adını verdiği çekirdek ve onu kaplayan dış çekirdek yorumları, bugünkü bilimsel teorilere uygundur. Eserde dış çekirdek ve manto birlikte alınarak birinci tabaka olarak adlandırılmaktadır. İkinci tabaka ise yerkabuğu tabakasıyla örtüşecek şekilde ele alınmıştır. Ahmet Mithat Efendi'ye göre ikinci tabakada yer altı suları, her türlü bitki ve hayvan fosili bulunmaktadır. Ahmet Mithat Efendi'ye göre üçüncü tabaka yerkürenin tektonik hareketleriyle kaybolan ve daha önce yaşamın bulunduğu tabakadır. Burada nesli tükenen bitki ve hayvan fosilleri bulunmaktadır. Ders kitabının yazarına göre son tabaka olan dördüncü tabaka, insan yaşamına elverişli son katmandır. Burada insan, bitki ve hayvanlar yaşamakta, toprak işlenmektedir.

sath-1 arz: yeryüzü	cihat-1 erbaa-i feriiyye: dört ara yön	cihat-1 erbaa-i asliyye: dört ana yön
maşrik: doğu	tabakat-1 erbaa: dört tabaka	fasl-1 harif: sonbahar
küre-i musattaha-i garbî: batı düzlemküre	kutb-i cenubî: güney kutbu	fasl-1 sayf: yaz
nısf-1 küre-i leylî: gece olan yarım küre	nısf-1 küre-i garbî: batı yarım küresi	küre-i musattaha-i şarkî: doğu düzlemküre
mihver: eksen	eyyam: günler	mağrip: batı
hatt-1 istiva: ekvator	nebatat: botanik	medar-1 cedî: oğlak dönencesi
mıntıka-i harre: sıcak mıntıka, ekvatorial iklim olan yerler	kutb-i şimalî: kuzey kutbu	medar-1 seretan: yen-geç dönencesi
nısf-1 küre-i cenubî: güney yarım küre	derecat: dereceler	mıntıka-i baride-i cenubî: güney kutup dairesi
daire-i nısf-1 nehar: gündüz olan yarım küre	miyah: su	mıntıka-i baride-i şimalî: kuzey kutup dairesi
atval: uzamalar	küre-i musattaha: düzlemküre	müdevver: yuvarlak
uruz: genişlemeler	devair: devirler	nısf-1 küre-i şarkî: doğu yarım küre
cihat-1 erbaa: dört yön	füsul: mevsimler	mail: nısf-1 küre-i şimalî: kuzey yarım küre

Tablo 3: "Kozmoğrafya ve Tabakatü'l-Arz" cüzünde yer alan temel kavramlar ve karşılıkları

Ahmet Mithat Efendi, "Kozmoğrafya ve Tabakatü'l-Arz" cüzünde güneş sistemi, yerkürenin hareketleri, yapısı ve katmanlarını ele almaktadır. Kozmoğrafya cüzünde dünyanın hareketlerini günümüz bilimsel teorilerine uygun olarak almakta; fakat dünyanın bir yıldız olduğunu öne sürerek güneş merkezli bir evren modelini esas almakla eskimiş ve bilimsel geçerliliğini kaybetmiş olan bilgilere itibar etmiştir. Yazar, yerkürenin yapısını anlattığı

Tabakatü'l-Arz bölümünde ise günümüz ders kitaplarında kabul gören teorilere yakın bir yerkaşu katmanları tasnifi yapmıştır. Ele alınan konuların daha iyi anlaşılması için eserde çeşitli grafik ve görsellerden yararlanılmıştır.

4.Cüz: Coğrafya

Ahmet Mithat Efendi'nin *Hâce-i Evvel*'inin dördüncü cüzü coğrafya dersine ayrılmıştır. Bu cüz 56 sayfadan oluşmaktadır. Eserin cüzlerinin sayfaları ardışık olarak numaralandırıldığından "Coğrafya" cüzü 145-200. sayfalar arasını kapsamaktadır. Coğrafya cüzü tamamıyla kıtalar ve ülkeler coğrafyasına ayrılmıştır. Avrupa, Asya, Afrika, Amerika ve Okyanusya kıtalarının yanı sıra eserde okyanus bilimi konuları kapsamında Büyük Okyanus, Atlas Okyanusu ve Hint Okyanusunun coğrafi özelliklerine de değinilmıştir.

Coğrafya cüzünde ilk ele alınan kıta Avrupa'dır. Eserde öncelikle Avrupa kıtasının coğrafi koordinatları üzerinde durularak kitabın yazıldığı tarihteki demografik özelliklerine değinilmıştir. Avrupa kıtasının nüfusunun 1870 yılı itibariyle 300 milyon olduğu ifade edilmektedir. Eserde sırasıyla Osmanlı Devleti (Avrupa'daki topraklarına göre), Yunanistan, İtalya, İspanya, Prusya, Almanya, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, İsviçre, İngiltere, Danimarka, İsveç-Norveç ve Rusya'nın demografik ve etnik özellikleri, siyasi rejimleri, dinleri, coğrafi özellikleri hakkında ansiklopedik bilgilere yer verilmektedir.

Coğrafya cüzünde ele alınan ikinci kıta Asya'dır. Asya kıtasının coğrafi koordinatları üzerinde durularak kitabın yazıldığı tarihteki demografik özelliklerine değinilmektedir. Eserde Osmanlı Devleti (Asya'daki topraklarına göre), Çin, Arabistan, Hindistan, Sibirya, Japonya, İran, Hind-i Çin, Türkistan, Afganistan ve Belucistan olarak taksim edilen devlet ve bölgelerin demografik, etnik, yönetsel, inanç ve coğrafi özellikleri hakkında ansiklopedik bilgilere yer verilmektedir.

Coğrafya cüzünde üçüncü olarak ele alınan kıta Afrika'dır. Afrika kıtasının coğrafi koordinatları üzerinde durularak kitabın yazıldığı tarihteki demografik özelliklerine değinilmektedir. Eserde Mısır ve Tunus'un o dönem bağlı bulunduğu Osmanlı Devleti (Afrika'daki topraklarına göre), Nubiya (Namibya), Cezayir, Fas ve Sine Gambi (Gambiya) olarak taksim edilen devlet ve bölgelerin demografik, etnik, yönetsel, inanç ve coğrafi özellikleri hakkında ansiklopedik bilgilere yer verilmektedir. Ayrıca eserde Afrika'nın, Avrupalılarca sömürgeleştirilen diğer bölgelerinden de söz edilmektedir.

Coğrafya cüzünde dördüncü olarak ele alınan kıta Amerika'dır. Amerika kıtasının coğrafi koordinatları üzerinde durularak kitabın yazıldığı tarihteki demografik özelliklerine değinilmektedir. Eserde Grönland Amerika kıtasına dahil edilerek ele alınmıştır. Grönland, Cumhuriyet-i Müçtemia-i Amerika (Amerika Birleşik Devletleri), Meksika, Guyana, Brezilya, Uruguay, Paraguay, Peru, Bolivya ve Şili olarak taksim edilen devlet ve bölgelerin demografik, etnik, yönetsel, inanç ve coğrafi özellikleri hakkında ansiklopedik bilgilere yer verilmektedir.

Coğrafya cüzünde sonuncu olarak ele alınan kıta Avustralya'dır. Avustralya kıtasının coğrafi koordinatları üzerinde durularak kitabın yazıldığı tarihteki demografik özelliklerine değinilmektedir. Eserde Avustralya'nın demografik, etnik, yönetsel, inanç ve coğrafi özellikleri hakkında ansiklopedik bilgilere yer verilmektedir (Ahmet Mithat Efendi, 1287e: 199).

Coğrafya cüzünün son bölümünde yeryüzündeki deniz ve okyanusların yüz ölçümleri ve koordinatları hakkında bilgi verilmekte, buralarda bulunan adalara değinilmektedir.

hıttı: Memleket, Ülke	Cezair-İ Bahr-i Sefid: Akdeniz Adaları	beyaban: çöl	Amerika Cum- huriyet-i Müçte- miası: Amerika Birleşik Devlet- leri
--------------------------	--	--------------	--

Avrupa-yı Vus- ta: Orta Avrupa	Bahr-i Baltık: Baltık Denizi	payitaht: baş- kent	cibal-i mütesel- sile: sıra dağlar
Bahr-i Ahmer: Kızıldeniz	Bahr-i Muhit-İ Ekber: Büyük Okyanus	mesaha-i sathi- ye: yüzölçümü	Bahr-i Asfer: Sarı Deniz
Bahr-i Münce- mid-i Şimali: Kuzey Buz Denizi	Bahr-i Münce- mid-i Cenubi: Güney Buz Denizi	Bahr-i Atlas: Atlas Okyanusu	Bahr-i Muhit-i Hindi: Hint Okyanusu

Tablo 4: "Coğrafya" cüzünde yer alan temel kavramlar ve karşılıkları

"Coğrafya" cüzünde dünyanın farklı yerlerinde yaşayan etnik topluluklardan yer yer "vahşi" olarak bahseden Ahmet Mithat Efendi'nin müracaat ettiği ve yararlandığı eserlerden kaynaklanan "oryantalist" bir bakış açısının metne sızdığını söyleyebilmek mümkündür.

5.Cüz: Heyet

"Heyet" cüzünde, "fenn-i heyet" olarak adlandırılan bilim dalının günümüzdeki karşılığı astronomi bilimidir. 5. cüz, bir anlamda 3. cüz olan "Kozmoğrafya ve Tabakatü'l-Arz"ın devamı niteliindedir. "Heyet" 30 sayfadan oluşmakta ve Hâce-i Evvel'in en kısa cüzüdür. Eserin cüzlerinin sayfaları ardışık olarak numaralandırıldığından "Heyet" cüzü 204-233. sayfalar arasını kapsamaktadır.

"Kozmoğrafya ve Tabakatü'l-Arz" cüzünde olduğu gibi bu cüzde de dünyadan yıldız olarak söz edilmekte ve güneş merkezli evren modeli esas alınmaktadır. Gökyüzünde bulunan tüm cisimlerin yıldız olduğunu ve küre şeklinde bulduklarını öne süren yazar, evrenin Yüce Yaratıcı tarafından yaratılmış bir düzen içinde ortaya çıktığını ve varlığını sürdürdüğünü ifade eder. Yazar, gök cisimlerini "seyyare" ve "sabite" olarak ikiye ayırır: "İşbu yıldızlardan güneş etrafında dönüp dolaşanlara seyyar

ve güneşin etrafında dönüp dolaşmayarak yalnız buldukları yerlerde kendi mihveri üzerinde devr ve hareket edenlere sevabite derler” (Ahmet Mithat Efendi, 1287f: 205-206). Güneşin bir yıldız olduğunu ifade eden yazar, güneş sisteminde dokuz gezegenin var olduğunu dile getirir. Yazarın gezegenler hakkında verdiği büyüklük ve çap bilgileri bugün bu konuda kabul edilen teorilerle hemen hemen aynıdır.

Gezegenlerin hareketleri ve güneş etrafında dönüş süreleri hakkında bilgi veren Ahmet Mithat Efendi, kuyruklu yıldızlara da değinir. Kuyruklu yıldız olarak bilinen meteorlar, eserde teşbih ve istiareler yardımıyla ele alınmaktadır: “İşbu kuyruklu yıldızların kendilerinden başka bir de münevver kuyruğu veyahut saçlı olduğu için adi seyyarelerden temeyyüz etmişlerdir” (Ahmet Mithat Efendi, 1287f: 216). 5. cüzün sonunda burçlar, burçların gökteki konumları ve takım yıldızları üzerinde durulmaktadır.

cevza: ikizler	fenn-i heyet: astronomi	Keykavus: Keykavus yıldızı takımı	husuf: ay tutul- ması
delv: kova	mıntikatü'l-bu- ruç: burç ko- numları	sath-ı muzî: parlayan yüzey	seyyare: geze- gen
hamel: koç	memerr: yörün- ge	müselles: müselles yıldız takımı	sevabite: seyyar (gezegen) olma- yan ve yerinde durur gibi görü- nen yıldız
mizan: terazi	esed: aslan	akrep: akrep	zuhal: satürn
seretan: yengeç	Müşteri: Jüpiter	cevv: hava, boşluk	kâffe-i ecream: bütün gök cisimleri
sümbüle: başak	Arz: Dünya	dübb-i asgar: küçükayı	küsuf: güneş tutulması
sevr: boğa	hatt-ı istiva: ekvator	dübb-i ekber: büyükayı	ecram-ı seyya- re: gezegenler

kavs: yay	Merih: Mars	mirsad: rasat/ gözetleme yeri	Utarit: Merkür
hut: balık	ejder: ejder yıldız takımı	Zühre: venüs	cedi: oğlak

Tablo 6: "Heyet" cüzünde yer alan temel astronomi kavramları ve karşılıkları

"Mıntıkätü'l-Buruç" dahilinde ve haricinde olan takım yıldızlarından da söz edilen eserde, astronomi terimleri Arapça asıllarıyla kullanılmıştır.

6.Cüz: Hikmet

Ahmet Mithat Efendi'nin *Hâce-i Evvel*'inin altıncı cüzü hikmet/ fizik dersine ayrılmıştır. Bu cüz 54 sayfadan oluşmaktadır. Eserin cüzlerinin sayfaları ardışık olarak numaralandırıldığından "Hikmet" cüzü 234-287. sayfalar arasını kapsamaktadır. "Hikmet" cüzünde yer çekimi, ısı, ışık, ses ve elektrik kavramları üzerinde durulmaktadır.

ecsam-ı sulbiy- yet: katı cisimler	sıklet-i hava: havanın ağırlığı	mizanü'l-harare: termometre	hararet: sıcaklık
ecsam-ı maiyye: su halinde bulu- nan cisimler	lâ-halâ: gökkub- benin arkası	ecsam-ı sabite: sabit cisimler	ecsam-ı havaiy- ye: gaz halinde bulunan cisim- ler
hararet-i asliye: asli sıcaklık	incizap: yerçe- kimi	sıklet: ağırlık	tazyik: basınç
hararet-i arziye: zemin sıcaklığı	hurdebîn: mik- roskop	pandül: sarkaç	inbisat: yayıl- ma, genişleme
incimad: don- ma	tekasüf: yo- ğunlaşma	münbasit: yayılan, açılan, genişleyen	zerrat-ı müte- rekkibe: birle- şik cisimler

Tablo 6: "Hikmet" cüzünde yer alan temel fizik kavramları ve karşılıkları

“Hikmet” cüzünde temel fizik konularından olan küresel yer çekimi, evrensel kütle çekimi, basınç, ısı, ışık ve ses konuları üzerinde durulmaktadır.

7.Cüz: Tarih

Ahmet Mithat Efendi'nin *Hâce-i Evvel*'inin yedinci cüzü tarih dersine ayrılmıştır. Bu cüz, eserin en uzun bölümü olup 91 sayfadan oluşmaktadır. Eserin cüzlerinin sayfaları ardışık olarak numaralandırıldığından “Tarih” cüzü 289-379. sayfalar arasında kapsamaktadır. Tarih konusunun eserde tafsilatlı bir şekilde yer alması, muharririn öteden beri bilinen tarih ilmi merakından kaynaklanmaktadır. Nitekim onu pek çok romanıyla gazete yazılarında tarihe önem verdiği görülmektedir.

“Tarih” cüzünde, tarih dersi, insanlığın ortaya çıkışı konusundan itibaren başlatılmıştır. Yazarın insanlığın ortaya çıkışı yaklaşımında teolojik teori esas alınmıştır. Bu açıdan ilk insan olan Hz. Adem'in ortaya çıkışı 7800 yıllık bir geçmişe indirgenir.

Eserin ilk bölümü “Ezmine-i Mütekaddime” adını taşımakta, insanlığın ve milletlerin ortaya çıkışı ile Eski Çağ uygarlıklarını ele almaktadır. “Evvel Zaman” ve “Esatir” başlığını taşıyan bölümde dünyanın ve ilk insanın yaratılması ve Nuh Tufanı ile ilgili dini inanışlar doğrultusunda bilgiler verilmektedir. Adem ve Havva'nın yaratılışıyla ilgili yaklaşım, kutsal kitaplara dayandırılarak ele alınır: “Ehl-i tarihin rivayetlerine ve ilm-i tabakatül-arzın dahi tasdik ve beyanına göre dünyanın ne vakit yaratıldığı malum olmayıp fakat tarih-i milattan 4763 sene ve bugünkü günden 7800 sene kadar mukaddem Hazret-i Âdem dünya yüzüne çıkmıştır. Cenab-ı Hakk'ın peygamberler inayet buyurduğu kitapların rivayetine göre Hazret-i Âdem'den mukaddem dünya yüzünde hiçbir kimse olmayıp Cenab-ı Hakk, Hazret-i Adem'i topraktan yaratıp can verdikten sonra cennete koymuş ve yine Âdem'in kendi vücudundan Hazret-i Havva nam kadını halk edip onu Âdem'e zevce olarak vermiştir. Lakin biraz

vakit sonra Hazret-i Âdem cennetten çıkarılıp dünya yüzüne bırakıldığında bunların evladıyla yavaş yavaş dünya dolarak bu hâle gelmiştir demek oluyor ki insanların babası Hazret-i Âdem ve anası Hazret-i Havva olup dünyada ne kadar insan var ise bunların evladı olduğu cihetle cümlesi birbiriyle karındaş olmak lazım gelir” (Ahmet Mithat Efendi, 1287h: 292). Ahmet Mithat Efendi'nin dünyanın ve insanın varlık sahnesine gelişini anlatırken “yaratılış teorisi”ne bağlı kaldığı görülmektedir.

“Ezmine-i Mutekaddime” adını taşıyan Eski Çağ uygarlıkları bölümünde Mısır, İbrani, Asur, Finike, Yunan, Truva, Lidya ve Kartaca uygarlıkları ele alınmaktadır. Bu bölüm, Âdem'in yaratılışından milattan önce 753 senesine kadar olan tarihsel süreç ele alınır. Eserin ikinci bölümü olan “Zaman-ı Tarih”te milattan önce 753 yılından Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkıldığı yıl olan 476 yılına kadarki tarihsel olaylar ele alınmaktadır. Eserde tarihsel çağların başlangıcı olarak milattan önce 753 tarihinin benimsenmesi, Roma İmparatorluğu'nun kurulmasına dayandırılmaktadır. Bu bölümde Roma, Makedonya ve İran'da kurulan medeniyetler ele alınmaktadır.

Eserin “Ezmine-i Mutavassıta” kısmında, Orta Çağ'daki tarihsel süreç ve olaylar ele alınmaktadır. Fransız, İspanyol, İngiliz, Alman, Norveç ve Rus milletlerinin devlet olarak ortaya çıkışı ile İslamiyet'in yükselişi ve İslam uygarlıkları konuları işlenmektedir. Bu bölümde daha çok İslam uygarlığı üzerinde durulmaktadır. Peygamber döneminin yanı sıra dört halife, Emevi, Abbasi, Endülüs Emevi, Fatımi, Selçuklu, Eyyubi ve Osmanlı devletlerinin kuruluşu ve tarihi ele alınmaktadır (Ahmet Mithat Efendi, 1287h: 292).

Eserin devamında coğrafi keşifler ve Amerika'nın keşfine yer verilmiştir. Osmanlı Devleti ve Rusya'nın 18. ve 19. yüzyıllardaki durumu hakkında bilgi verilerek Avrupa'nın 19. yüzyıl tarihi üzerinde de durulmaktadır.

ceziretülarab: arap yarımadası	nizamât: nizam- lar	nübüvvet: pey- gamberlik	akvam: kavimler
tarih-i esatir: antik çağ	kavanin: ka- nunlar	mukatele: vu- ruşma	ikad (et-): bir hükümdarı tah- ta oturtmak
muteberan: ileri gelenler	ezmine-i mu- tavassita: orta çağ	münhezim: bozguna uğra- mış	ser-âmedân-ı memleket: bir memleketin başta bulu- nanları, ileri gelenler
şuriş-i fetret: fetret kargaşa- lığı	mesaib-i harbiye: savaş musibetleri	ricat: geri dönme, çekil- me	iclas (eyle-): tahta geçmek
münhezim (et-): bozguna uğramak	tevsi' (eyle-): genişletmek	hedm (et-): yıkmaq, harap etmek	münkasım: taksim edilen
fütühât-ı cesime: büyük fethler	evvel zaman: ilk çağ	ehrâm: piramit	

Tablo 7: "Tarih" cüzünde yer alan temel tarih kavramları ve karşılıkları

8.Cüz: Tarik-i Maişet

Hâce-i Ewvel'in son kısmı olan 8. cüz, "Tarik-i Maişet" adını taşımaktadır. Ahmet Mithat Efendi'nin ekonominin temeli olarak gördüğü "tarik-i maişet" veya diğer adlarıyla "fenn-i idare/ekonomi-politik" konusunu eserin bir nevi sonucu olarak tanımlamaktadır: "Frenkler işbu tarik-i maişet fennini ekonomi-politik yani fenn-i idare namıyla pek ziyade nazar-ı ehemmiyete alarak büyüttükçe büyütmüşler ve nihayet bir dereceye getirmişlerdir ki mesela bir şerbetçinin ne yolda hareket etmesi lazım geleceğinden bed' ile ta idare-i devlete taalluk eden büyük şeylere kadar varmışlardır" (Ahmet Mithat Efendi, 1287i: 382). "Tarik-i Maişet" cüzü, üç bölümden oluşmaktadır. Birinci

bölüm ziraat; ikinci bölüm, zanaat/sanat ve üçüncü bölüm ise ticaretten müteşekkildir. Ziraat bölümünde çiftçilik, hayvancılık ve ormancılık konuları ele alınmıştır. Cüzün ikinci bölümünde yazarın "sanayi-i dakika" ve "sanayi-i şâkka" olarak ikiye ayırdığı güzel sanatlar ve zanaat konu edinilmektedir. "Sanayi-i Dakika" başlığını taşıyan kısımda, resim, müzik, nakkaşlık ve oymacılık sanatları ele alınmaktadır. "Sanayi-i Şâkka" adlı bölümde ise usta-çırak ilişkisi çerçevesinde gelişen meslek dalları üzerinde durulmaktadır. Bu kapsamda demircilik, marangozluk, dokumacılık ve terzilik mesleklerine yer ayrılmaktadır.

tarik-i maişet: geçinme yolu, yaşama tarzı	mübayaa (et-): satın almak	füruht (et-): satmak	temettu': kâr, fayda
kuvve-i inbatiye: nebatın bitme- sini sağlayan kuvvet	muytap: kıl do- kuyan (kimse)	alef: yulaf	rûsum: vergi
kuvve-i samia: duyma hissi	mensucat-ı kutniye: pa- muk dokuma- cılığı	sanayi-i da- kika: güzel sanatlar	vakt-i mer- hun: belirli bir vakitte
muytaplık: kıl dokuma mesleği	haririye: ipek böcekçiliği	sanayi-i şâkka: zanaat	tul-i müddet: uzun süre
ekl (et-): ye- mek	istimal (et-): kullanmak	ihrak (et-): yakmak	tahn: öğütme

Tablo 8: "Tarik-i Maişet" cüzünde yer alan temel kavramlar ve karşılıkları

"Tarik-i Maişet" ünitesi, Ahmet Mithat Efendi'nin gençlere rehberlik ve mesleki yöneltme amacıyla *Hâce-i Evvel* kapsamında kaleme aldığı son cüzdür. Eserde; çiftçilik, ormancılık, hayvancılık, demircilik, marangozluk, dokumacılık, terzilik ve güzel sanat dalları konusunda çocuk ve gençlere bilgiler verilmektedir.

Sonuç

Çağdaş bilimleri temel düzeyde öğretmek isteyen bir ders kitabı olan *Hâce-i Evvel*, dönemine damgasını vurmuş ve defalarca ödüle layık görülmüş bir eserdir. Ahmet Mithat Efendi'nin "Hâce-i Evvel" unvanını elde etmesini sağlayan eser, çağdaş bir eğitim anlayışını müjdeleyen öncü çalışmalardandır. Tanzimat'ın getirdiği nakilden çok akla dayalı programa sıkı sıkıya bağlı kalınarak hazırlanan eser, devrinin bilimsel gerçekliklerinden hareket edilerek ortaya konulmuştur.

"Hesap" cüzünde ele alınan matematik konuları, bugünkü ilkökul düzeyinde işlenen temel işlemlerden oluşmaktadır. Eserde birim ağırlık ve uzunluklarda, gram ve metre gibi çağdaş ağırlık ve uzunluk ölçüleri kullanılmıştır. "Hendese" cüzünde; en, boy, uzunluk, derinlik, çevre uzunluğu, yüzey alanı, yükseklik, dar açı, dik açı, geniş açı, kenar, üçgende ağırlık merkezi, açortay, kenarortay, merkez, çap, yarıçap, yay, kiriş, eşkenar üçgen, çeşitkenar üçgen, ikizkenar üçgen, dik üçgen, geniş açılı üçgen, dar açılı üçgen; kare, paralelkenar, dikdörtgen, daire, elips, düzgün beşgen, düzgün altıgen; yamuk, piramit, koni, silindir, üçgen prizma, kare prizma ve küp terimleri üzerinde durulmaktadır. "Coğrafya" cüzünde kıtalar, ülkeler ve okyanus coğrafyası konusunda bilgi verilmektedir. Dünyanın farklı yerlerinde yaşayan etnik topluluklardan yer yer "vahşi" olarak bahseden Ahmet Mithat Efendi'nin müracaat ettiği ve yararlandığı eserlerden kaynaklanan "oryantalist" bir bakış açısının varlığı bu cüzde dikkat çeken en önemli husustur. *Hâce-i Evvel*'in en kısa cüzü olan "Heyet"te; burç, gezegen ve yıldızlar hakkında bilgi verilmektedir. "Hikmet" cüzünde temel fizik konularına yer verilmektedir. Burada, ısı, ışık, ses, yer çekimi, evrensel kütle çekimi gibi konular üzerinde durulmaktadır. *Hâce-i Evvel*'in hacimce en kapsamlı cüzü olan "Tarih"te ilk insanın ortaya çıkışı, tarihi çağlarda ortaya çıkan devlet ve uygarlıklar konusunda bilgilere yer verilmektedir. "Tarih" cüzüne geniş yer ayrılması, yazarın tarihe olan ilgisinin bir sonucudur. "Tarik-i

Maişet” ünitesi, Ahmet Mithat Efendi’nin gençler için rehberlik ve mesleki yöneltme amacıyla kaleme aldığı son cüzdür. Burada çiftçilik, ormancılık, hayvancılık, demircilik, marangozluk, dokumacılık, terzilik ve güzel sanat dalları konusunda önemli bilgiler verilmektedir.

Kaynakça

Ahmet Mithat Efendi (1287a). *Hâce-i Evvel*. Bağdat: Vilayet Matbaası.

Ahmet Mithat Efendi (1287b). "Hesap", *Hâce-i Evvel*. İstanbul: Muharririn Zatına Mahsus Matbaa.

Ahmet Mithat Efendi (1287c). "Hendese", *Hâce-i Evvel*. İstanbul: Muharririn Zatına Mahsus Matbaa.

Ahmet Mithat Efendi (1287d). "Kozmoğrafya ve Tabakatü'l-Arz", *Hâce-i Evvel*. İstanbul: Muharririn Zatına Mahsus Matbaa.

Ahmet Mithat Efendi (1287e). "Coğrafya", *Hâce-i Evvel*. İstanbul: Muharririn Zatına Mahsus Matbaa.

Ahmet Mithat Efendi (1287f). "Heyet", *Hâce-i Evvel*. İstanbul: Muharririn Zatına Mahsus Matbaa.

Ahmet Mithat Efendi (1287g). "Hikmet", *Hâce-i Evvel*. İstanbul: Muharririn Zatına Mahsus Matbaa.

Ahmet Mithat Efendi (1287h). "Tarih", *Hâce-i Evvel*. İstanbul: Muharririn Zatına Mahsus Matbaa.

Ahmet Mithat Efendi (1287i). "Tarik-i Maişet", *Hâce-i Evvel*. İstanbul: Muharririn Zatına Mahsus Matbaa.

Ahmet Mithat Efendi (2002). *Menfa*. Handan İnci (Haz.). İstanbul: Arma.

Akyüz, Kenan (1994). *Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri*. İstanbul: İnkılâp.

Antel, Sadrettin Celâl (1999). "Tanzimat Maarifi" *Tanzimat* 1. Ankara: Millî Eğitim.

Cevdet Kudret (2004). *Türk Edebiyatında Hikaye ve Roman C.1*. İstanbul: Dünya Kitapları,

Gündüz, Filiz (2007). "Osman Hamdi Bey md." TDV *İslam Ansiklopedisi*. C.33. İstanbul: Türk Diyanet Vakfı.

İnal, İbnülemin Mahmut Kemal (1982). *Son Sadrazamlar C.1*. İstanbul: Dergâh.

Mitchell, S. Augustus. (1839). *A system of modern geography: comprising a description of the present state of the world and its five great divisions; America, Europe, Asia, Africa, and Oceanica, with their several empires, kingdoms, states, territories, &c.* Philadelphia: Thomas, Cowperthwait.

Okay, Orhan (2011). *Edebiyat ve Edebî Eser Üzerine*. İstanbul: Dergâh.

Tüzer, İbrahim (2014). *Ahmet Mithat Anlatılarında Kimlik İnşası ve Modernizm*, Ankara: Akçağ.

Ürekli, Fatma (2002). "Tanzimat Dönemi Osmanlı Eğitim Sistemi ve Kurumları" *Manas Journal of Social Studies*. Vol.2, Issue.3. p.382-406.